

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ, АРХИВТЕР ЖӘНЕ ҚҰЖАТТАМА БАСҚАРМАСЫ
ҚР БҒМ ҒК А.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ
АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ

АКИМАТ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ
УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ, АРХИВОВ И ДОКУМЕНТАЦИИ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ им. А.Х. МАРГУЛАНА КН МОН РК
АКТЮБИНСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ

«ҚАДЫРБАЕВ ОҚУЛАРЫ - 2020»

**VI ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

(2020 жылғы 27-28 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**VI МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ**

«КАДЫРБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2020»

(27-28 ноября 2020 года)

ЗЕР ҚАДІРІН ЗЕРГЕР БІЛЕР

Г.К. Утебаева

Қазақ жерінде болған саяхатшылар мен қазақ даласын зерттеуге келген орыстың әскери шенеуііктері қазақтарда зергерлік өнердің өте ертеден келе жатқанын жазып кеткен (И.Г.Андреев, А.К.Гейнс, А.И.Левшин, т.б.).

Зергерлік өнерде әртүрлі сәндік-әшекей бұйымдар жиі кездеседі. Әшекейдің мағынасына тоқталар болсақ, ол киімге, тұрмыстық бұйымдарды безендіруге пайдаланылатын, сәндік үшін жасалатын бұйымдар және заттың бетіне салынатын ою-өрнек түрі. Мұндай әшекей-нақыштар жүннен жасалатын бұйымдар (текемет, сырмақ, алаша, қоржын т.б.), киіз үйдің бау-басқұрлары, ат-әбзелдері (былғары тоқым, кежім, жабу), құрылыс-сәулет орындары (есік, мандайша, жақтау, дуал және т.б.), киім-кешектер, ыдыс-аяқтар пен жиһаздар, қару-жарақтармен байланысты қолданылады. Қазақта әшекейленбеген зат, бұйым жоқ деуге болады, себебі қолөнер шеберлері ұлттық нақыштағы әшекейлерді өндеп, түрлендірін, жетілдірін қолданып отырған. (Қазақтың зергерлік әшекейлері. Алматы «Өнер», 1985ж. 25 б.)

Ол тағылатын түрлеріне қарай бірнеше топқа бөлінеді. Басқа тағатын түрлері – шеке, самай, маңдай, құлақ, мұрын, бұрымға тағылатын әшекейлік заттар. Шекеге тағылатын түрлері – шекелік. Самайға тағылатын түрлері – сырғалық, айшық, жақ моншақ, сырға. Маңдайға тағылатын әшекей түрлері – күміс теңгелер, шырмауық. Құлаққа тағылатын түрлері – сырға, бет моншақ. Мұрынға тағылатын түрлері – зере, зерен, зейір, зер. Бұрымға тағылатын түрлері – шашбау, шашқап, шолпы, шашқа тағатын түйреуіштер, шашмоншақ. Мойынға тағылатын түрлері – алқа, бойтұмар, моншақ, тұмарша, әйкел, ділда алқа, тұмар. Кеудеге тағылатын әшекей түрлері – өңіржиек, түйреуіш. Қолға тағылатын түрлері – білезік, мөр, сақина, балдақ, жүзік. Киімге тағылатын әшекей түрлері – түймелер, қапсырмалар, белдік, белбеу, тана, танакөз, талмоншақ.

Ертеде қазақтар әшекейленген шытыра, зерен сырға, зер, тұмар және т.б. зергерлік бұйымдарды мал бойына және ер-тұрмандарына да таққан.

Тас дәуірінен жалғасқан тасшылық өнері қола дәуірінің осы өркениетіне тоғысып, гауһар, жақұт, алмас, қас тасы, меруерт сияқты аса бағалы тастардан көз орнатқан сәндік жабдықтарды, әсемдік бұйымдарды жасау технологиясын қалыптастырды. Мәселен, қазақтар ағашқа, ер-тұрманға асыл тасты не тассыз күміс әшекейлі шытыраны пайдаланған. Ал зейірді қойдың мұрнына өткізілетін зерлі шығыршық ретінде таққан. Ертеде қазақтар тіл-көзден сақтасын деген мақсатта жүйрік аттарының мойнына әйкел таққан. Зергерлер әшекейленген тұрмыстық бұйымдар алтын аяқ, жағдан, адалбақан, алтын ер, пышақ және т.б. адамдар күнделікті тұрмыста жиі қолданған. (Ө.Тәжімұратов. Шебердің қолы ортақ. Алматы, Қазақстан, 1977. 17 б.)

Әшекей түрлері негізінен қоғам мүшелерінің әлеуметтік мәртебесін айқындайтын қызмет атқарады. Қазақ шеберлері зергерлік бұйымдар жасауға қажетті материалдарға алтын, күміс, бақыр, мыс, жез, темір, қалайы, қорғасын,

ақық, березе, алмас, гауһар, зуһра, көк тас, лағыл, маржан, меруерт, інжу сияқты асыл тастарды пайдаланған.

Қазақ зергерлері алтынмен аптау, алтынмен булау, алтын шабу, күміспен күптеу, қақтау, көз орнату, сымға тарту, қара ала жүргізу, сымкәп жүргізу, ою салу сияқты әшекейлеу, өңдеу тәсілдерін жиі қолданған. Байлар шеберлерге арнайы тапсырыс берін, сырға жасататын болған. (Қазақтың зергерлік әшекейлері. Алматы «Өнер», 1985ж. 41 б.)

Әшекейді ерекшелеп, айшықтап, ондағы әртүрлі заттарды әдемі, сәнді көрсететін үкі, шок, әдін, алтын-күміс ілгектер, шытыралар, салпыншақтар, қоңыраушалар сияқты құрамдас бөліктер де бар. А.Шевцованың пікірі бойынша Сыр өңірінің зергерлері алтынға қарағанда күміс қолжетімді болғандықтан күмісті жиі пайдаланған, сонымен қатар мысты да әшекей бұйымдарын жасауға қолданған. XIX ғасырдан бастап қазақ халқы металдың сыртынан алтын немесе күміс жалату тәсілін қолданған. Ал халық ауыз әдебиетінде Дәуіт пайғамбарды – тұңғыш ұста әрі зергер, шеберлерді жебеуші рух ретінде көрсеткен. Оның есімі металл, әсіресе алтын мен күміс өндірудің басталуымен, кәсіпшілікке байланыстырылады. Дәуіт пайғамбардың қолы отқа күймеген, балға мен қысқышты пайдаланбай-ақ темірді ие беретін болған деп жазған.

1803-1804 жылдары қазақ арасында тұтқында болған Савва Большой деген кісі де қазақтарда зергерлік өнердің өте ертеден бастау алғанын жазған. Революцияға дейін жарық көрген «Обзоры Акмолинской области за 1904 год» атты жинағында «...У казахов существуют особые художники и золотых дел мастера» деп атап көрсеткен. Ақтөбе облысының батыс жағында тұрған А.К.Гейнс 1892 жылы «Литературный сборник» атты еңбегінде «қазақтар күмісті балшық тостағанға салып, жуан қаңбақ түбірінен жаққан көмірге қыздырып қорытады» деп жазды. Қазақ халқының қыз-келіншектері сырға, сақиналарды жоғары талғаммен таққан. Ертеде қазақтар әйелдің қолында не жүзігі, не сақинасы болуы керек деп санаған, ол болмаған жағдайда дайындаған тағамын арам деп білген. Күмістен сақина, жүзік салған әйел дайындаған сусынды қонақ адал деп сүйсінін ішкен.

Орыс зерттеушісі А.И. Левшиннің «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацских орд и степей» атты еңбегінде қазақ әйелдері қолдарына сақина, жүзік, білезіктер, сонымен қатар құлақтарына сырға, кеудесіне күмістен айылбас және түрлі тастармен безендірілген өңіржиектер тағынып жүргені жайлы мәлімет берілген.

Осы деректерге қарағанда қазақ шеберлері зергерлік өнерді көне заманнан білгені даусыз. Бірақ олар алтын-күмісті өздері қорытып, өндіре алмаған. Сондықтан оларды көрші мемлекеттерден сатып, айырбасқа алып отырған. Кесек күміс пен алтын онайлықпен табылмағандықтан ол кездегі зергерлер алтын мен күміс ақшаларды қайта балқытып немесе сол күйінде соғып пайдаланған (Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. 51 б.).

Қазақ тілінде алтын, күміс, жез, мыс сияқты түсті металдардан жіңішкелеп суырылған жіңіштерді зер деп атайды да зерлі тон, зерлі шапан, зерлі

кимешек және т.б. сөз тіркестері жиі кездеседі. Сондай-ақ зер, зерделі деген сөз асыл, таза жігер, намыс деген ұғымдарда да қолданылады. Зергерлер мен темір ұсталары бұйымдарын металдан, негізінен алғанда күміс пен мыс, темірден жасаған. Зергерлік өнер атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа қалып отырған. (Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. 62 б.) Ұсталықпен ер кісілер айналысуы шарт болса, зергерлік өнермен әйелдер де, көбінесе зергердің әйелдері айналысатын болған. Егер зергер кісі дүниеден қайтып, оның жолын қуатын балалары болмаса, кейбір кезде оның зергерлік қызметін әйелі атқаратын болған. Зергерлер негізінде кез келген бұйымды тапсырыс берушінің өз материалынан жасайтын болған. Олар әртүрлі құрал-саймандарды пайдаланған. Сәндік қолөнер – халықтың мәдениеті мен өнерінің айқын көрінісі. Қошқар мүйіз ою-өрнегі тоқыма бұйымдарға ғана арналған. Зергерлік туынды көлемі мейлінше ықшам болып келеді. Оның үстіне зергерлік өнердің өзегі халық әшекейімен, дәстүрімен сабақтасып жатуы керек.

Енді Қызылорда облысындағы құнды бұйымдарды жасап, халық арасында өнерлерімен танымал зергерлерге тоқтала кетейік. Зергерлердің бірі – Құдайберген Құлмамбетов Сыр бойына қолөнермен және майлы бояумен сурет салудан аты шыққан, көпке белгілі шебер 1954 жылы дүниеге келген. Кіндік қаны тамған жері – Арал қаласы. Құдайбергенге зергерлік, ұсталық өнер әкесі Тағжаннан дарыған.

Тағжан ұстаның артында қалған жалғыз ұл Арал қаласындағы Т. Шевченко атындағы қазақ орта мектебіне 1962 жылы қабылданып, оны 1973 жылы бітіреді. Таланты ерте танылған талапкер жас мектепте қоғамдық жұмыста белсенді болады. Сурет салады, қабырға газетін безендіреді, қолөнермен шұғылданады. Жоғары класта оқып жүргенінде салған суреттері мен жасаған қолөнер бұйымдарын ұстаздары мектеп залына қойып, ата-аналарға экспонат ретінде көрсетеді. Мектеп әкімшілігі баланың еңбегін бағалап марапаттайды.

Құдайберген тұрмыс жағдайына байланысты мектепте алған білімін одан әрі жалғастыра алмайды. Кәсіпкерлікке ден қояды. Еңбек жолын Арал аудандық балықшылар тұтыну одағында 1974 жылы көркемдеуші-суретші болып бастайды. Тағжан ұстаның құдайы көршісі болған соғыс және еңбек ардагері Омар Қарамырзаев ақсақал осы ұсынақты жігіт үшін одақ басқармасынан штат аштырып, жұмысқа орналасуына жәрдемдеседі. Басқарма төрағасы Тілес Бохаев оны қамқорлығына алады. Құдайберген оның қарауында одақ тарағанша 23 жыл бойы еңбек етеді. Бір жағынан өзінің өнерін де жетілдіреді.

Аудан, облыс жұртшылығына еңбегімен танылған Қ. Құлмамбетов 1993 жылы әкесінің ұстап-тұтқан зергерлік, ұсталық құралдарын аудандық тарихи-өлкетану музейіне тапсырып, арнайы ұстахана бұрышын аштырады. Өзі 1996 жылдан бастап ұсталық, зергерлік өнерге біржола ден қояды. 1970 жылдан бастап әртүрлі тақырып аясында өткізілген көрме-жәрмеңкелерге қатысып келеді. Содан бері қатысқан көрмелерінің саны 25-ке жетті. Бұл қолданбалы өнер иесінің еңбекқорлығын және оның бұйымдарының өтімділігін айғақтайды.

Қ.Құлмамбетов заман ағымына ілесіп, нарық талабына бейімделуі мақсатымен зайыбы Райла екеуі 2004 жылы шағын «Мұрагер» жеке кәсіпорнын құрды. Хас шебер халықтың сұраныс үдесінен шығумен бірге ісін жалғастыратын шәкірттерін де шеберлікке баулып келеді.

Келесі жас зергер – Бекзат Жақыпов темір мен асыл тастарды көркем өңдеу өнерін меңгерген. Бұл шебердің өзіндік қолтаңбасы қазақ зергерлерінің тәжірибесіндегі халық дәстүрі мен әдіс-тәсілдердің интерпретациялық шығармашылығына негізделген. Бойтұмарлар, тұмарлар, жүзікті білезіктер (бес білезік) және тағы басқа әшекейлер шебердің аса нәзік талғамы мен материалды танудағы сұңғылалығынан туындаған. Негізгі әшекейлерге көрік беретін, баяндылық пен бақыт нышанын білдіретін үлкен көгілдір ақық тасы қондырылады. Бекзат Жақыпов – Сыр еліне әйгілі «Бекзат зергер» атанған зергерлік өнерді бұлжытпай бүгінгі кезге ұштастырушы шебер.

Қорыта айтқанда, қазақ шеберлері жасаған зергерлік бұйымдар ата-бабаларымыздың он саусағынан өнері тамған, өздері сері, жандары сұлу болғанын паш етіп, ерекше дәлелдей түседі.

Зергерлік өнерді халық өнері деудің мәнісіне келсек, жасалған сәнді бұйымды баяғыда бір ұста жасап, безендірген, өз заманында оның аты-жөнін халық білген, бірақ көп уақыттан кейін оның аты ұмытылып, жасаған бұйымы халықтыкі болып кеткен. Шебер түрлі материалдарды өңдеу үшін құрал-саймандарды пайдаланып, өз қол күшімен көп еңбек етіп, сәнді бұйымдар жасаған. Қолөнермен айналысқан ұсталар, көшпелі елмен бірге көшіп-қонып жүріп өнерлерін дамытып отырған. Бұл ұсталардың құрал-саймандары көлемі шағын, саны аз ғана болғанымен, олардың жасаған сәнді бұйымдары ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, бүгінгі күнге жеткен.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер:

1. Қазақтың зергерлік әшекейлері. Алматы «Өнер», 1985ж.
2. Ә.Тәжімұратов. Шебердің қолы ортақ. Алматы, Қазақстан, 1977.
3. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987.

Сурет 1. Самайға тағылатын сырға.

Сурет 2. Жырға.

Сурет 3. Өңіржиек

Сурет 4. Балдақ жүзік.

Сурет 5. Құлмамбетов жасаған тостаған.

Сурет 6. Бойтұмар

Сурет 7. Жүзікті білезік (бес білезік)